

О. Мармілова (Донецьк)

Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). — К., 2009. — 282 с.

Проблема примусової праці цивільного населення з окупованих територій в Третньому райху являється однією з найбільш дискусійних і жваво досліджуваних в сучасних українських студіях, присвячених Другій світовій війні, що пояснюється тривалим замовчуванням теми та значним суспільним інтересом. Її дослідження провадяться як в цілому, так і окремо по регіонах та тематичних блоках. Проте залишається цілий ряд аспектів, що потребують пильнішої уваги дослідників. Одну з таких прогалин заповнила Т. Пастушенко своєю монографією, основою якої стала кандидатська дисертація дослідниці. Монографія цілісно відтворює явище праці остарбайтерів з Київщини в гітлерівській Німеччині: від виникнення в нацистській верхівці ідеї про використання трудових ресурсів окупованих східних територій безпосередньо на власній території і до механізмів адаптації репатрійованих остарбайтерів в радянському суспільстві. Доцільним видається вибір регіону, адже на матеріалах Київщини ця проблема не була предметом спеціальних досліджень, хоча його центральне розташування дозволяє робити узагальнення, а репатріація має особливості, пов'язані з наявністю столичного міста Києва. Виправдані й хронологічні межі дослідження, хоча авторка дещо за них виходить під час опису передумов початку компанії з вивезення примусової робочої сили (осінь 1941 року).

Структура монографії цілком вдала. У вступі проаналізовано джерела та історіографію проблеми, що послужило відправною точкою дослідження. Праця базується на широкій джерельній базі, яка охоплює матеріали трьох українських архівів, опубліковані документи та 75 свідчень колишніх остарбайтерів (інтерв'ю, рукописи спогадів, відповіді на запитання анкет), зібраних авторкою. Використана незначна кількість матеріалів німецького походження — документи адміністративних трудових таборів Берліна. Загалом, зібрані та використані авторкою джерела репрезентативні і дозволяють відтворити як розвиток подій, так роль і місце в них окремої людини.

Основна частина монографії складається з трьох розділів, які послідовно розкривають комплекс проблем, пов'язаних з вербуванням робочої сили до Німеччини; працею на теренах Третього райху та репатріацію остарбайтерів. Внутрішня структура розділів виправдана і логічна: спочатку авторка знайомить читача з передумовами явищ, їх нормативним та організаційним забезпеченням, потім детально зупиняється на окремих важливих аспектах, серед них особлива увага приділяється соціальним, обов'язково один з підрозділів присвячено повсякденній історії, головний діяч якої — пересічний

остарбайтер, який водночас являється не знеособленою середньостатистичною одиницею, а живою звичайною людиною. Усноісторичний метод аналізу свідчень очевидців дозволяє авторці відтворити багаторівневу картину буднів мирних жителів у воєнний час, різноманітність ситуацій, за яких мешканці Київщини потрапляли до неволі, з якими зіткнулися на чужині і після повернення на Батьківщину, так само як і різноплановість реакцій на них. У той же час дослідниця виокремлює риси, що складають основу колективної пам'яті остарбайтерів. Отже, збалансоване зображення процесів, продумана побудова дослідження дозволяє авторці досягти своєї основної мети — показати остарбайтера не як об'єкта дій нацистів чи радянських функціонерів, що переважало в попередній історіографії, а як активного соціального агента історії (с. 29)

Перший розділ монографії ««Німеччина дає вам нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи...» — вербування та основні етапи вивезення цивільних робітників із Київщини» дослідниця присвятила процесу мобілізації робочої сили з території Київської області до нацистської Німеччини. Авторка аналізує причини залучення нацистами робочої сили з окупованих територій, досліджує механізм створення та функціонування адміністративної системи. Т. Пастушенко доходить висновку, що це була чітко організована, систематична діяльність, яка включала в себе всі наявні засоби — агітацію, економічний тиск, відвертий примус, тоді як опір населення мав в основному індивідуальний характер (с. 93). Відзначимо, що аналіз робиться як в цілому по області, так і по окремих районах, населених пунктах, роках та вербувальних кампаніях, що характеризує ретельність та скрупульозність дослідження.

Дослідниця зупиняється на проблемі добровільного виїзду робітників, який мав місце на початковому етапі вербувальної компанії і переконливо визначає головні причини побутування цього явища: важку економічну ситуацію та вплив потужної пропаганди. На основі спогадів про тих, хто поїхав добровільно, авторка робить висновок, що «вони були жорстоко ошукані і, можливо, зазнали більших моральних страждань, ніж ті робітники, які поїхали недобровільно і нічого доброго не очікували від поїздки в Райх» (с. 51) Авторка переконує, що домінуючим і масовим було саме примусове вивезення населення.

Важливим результатом дослідження Т. Пастушенко є уточнення даних по чисельності населення Київщини, вивезеного на роботи до Німеччини. На основі джерелознавчого аналізу і перевірки «Хронологічних довідок про тимчасову окупацію населених пунктів Київської області та їх звільнення Червоною армією» 1464 міст і сіл авторка дістає наступні дані — 174 тис. 263 особи, що на 4 тис. більше, ніж вважалося до цього, хоча, як зазначає дослідниця, і ці дані не можна вважати остаточними. Крім того, підрахунки

дослідниці переконливо доводять, що з Києва могло бути депортовано не більше 50 тис. чоловік, а не 100 тис., як вважалося дотепер (с. 94).

В другому розділі, «“Europa arbeitet in Deutschland” — соціально-правове становище оstarбайтерів у нацистській Німеччині» розглянуто комплекс проблем, пов’язаних з перебуванням і працею в Німеччині українських оstarбайтерів на різних рівнях — від офіційного до особистісного.

В даному розділі визначено рівень економічної продуктивності праці оstarбайтерів як низький через молодий вік робітників, переважання жінок та селян; досліджено дискримінаційний процес нарахування зарплатні. На основі опрацьованих джерел, дослідниця робить вмотивований висновок, що до кінця 1942 року оstarбайтери перебували в Німеччині у становищі рабів, у якому фактично і залишалися до самого звільнення. Т. Пастушенко не обходить традиційних для історіографії проблеми оstarбайтерів тем, таких як структура робітничого табору, раціон харчування оstarбайтерів, забезпечення їх взуттям, одягом, засобами гігієни, налагодження системи медичної допомоги.

Найбільш цікавим і новаторським видається 4 підрозділ — «“Чужина, нужда та неволя” — способи виживання оstarбайтерів у нацистській неволі», в якому авторка звертається до стратегій виживання оstarбайтерів, які виникли як реакція на «межову ситуацію», якою загалом і була для українського робітника праця в Німеччині. Т. Пастушенко виділяє наступні групи проблем, з якими зіткнулися вихідці з Київщини в Третньому райху: «чужа країна, обмеження особистої свободи й нестача їжі та предметів першої необхідності» (с. 131). Опираючись на аналіз усних свідчень, авторка з’ясовує, що причиною вибору тією чи іншою стратегією виживання були об’єктивні (тобто конкретні умови, мікросоціум, до якого потрапляла людина) та суб’єктивні (особисті риси характеру, особливості попереднього життєвого досвіду в СРСР). Основними стратегіями в подоланні першої проблеми авторка визначає збереження власної ідентичності способом самоізоляції та освоєння навколишнього середовища, як німецького, так і представників інших груп іноземних робітників Райху. Реакцією на нужду були пасивні (раціональний спосіб розподілу одягу та продуктів харчування) та активні методи (підробітки, обмін, жебракування). Цікавий висновок авторки про те, що згадані методи нерідко призводили до кримінальних дій (крадіжки, проституція), навіть виникнення особливої кримінальної субкультури в середовищі оstarбайтерів. Даний аспект потребує більш ґрунтовного вивчення. Проблема обмеження свободи лежить в основі самого явища примусової праці, тому особливо важливим є дослідження спроб її вирішення оstarбайтерами. Т. Пастушенко виділяє наступні методи: пристосування (серед них пасивні — модель поведінки «зразкова робітниця», занурення у надприродне, релігійне, та активні — намагання прин-

ципово змінити своє становище, отримавши посаду в таборі чи набувши певної кваліфікації) і протест (від виконання перефразованих народних або радянських пісень до організованих втеч, провокування хвороб з метою повернення на батьківщину, що було можливе до середини 1943 р.). Загалом же певних інноваційних моделей поведінки, не притаманних радянській людині, авторка не знаходить.

У третьому розділі монографії ««Родина ждет вас» — повернення оstarбайтерів в Україну після Другої світової війни» Т. Пастушенко звертається до не менш драматичної, але менше вивченої проблеми репатріації мешканців Київщини на батьківщину та їхньої адаптації в радянському післявоєнному суспільстві. Поряд з окресленням аспектів створення та механізму функціонування системи повернення на батьківщину переміщених під час війни осіб, їх правового статусу, вже досліджуваних такими авторами, як В. Земсков та П. Полян, авторка детально розкриває систему репатріаційних таборів на теренах Київської області, аналізує проблеми, які виникали в процесі їхньої діяльності, і яким чином це впливало на репатріантів. Особливо цікавим видається дослідження авторкою часто трагічних доль оstarбайтерів-киян, які через заборону репатріантам повертатися до столичних міст не могли оселитися в своїх домівках, та способів, за допомогою яких їм вдавалось оминати відповідні обмеження. Т. Пастушенко з'ясувала кількість зареєстрованих оstarбайтерів, що повернулися до Київщини — 125 191 особа, зі значним переважанням жінок, що аргументовано пояснюється мобілізацією чоловіків з перевірочних пунктів безпосередньо до армії чи на потреби відбудови народного господарства.

Цікаві й новаторські роздуми дослідниці над соціальним становищем та подальшою долею колишніх оstarбайтерів в радянському суспільстві, визначення їх як об'єкту державної політики штучної державної маргіналізації. До результатів дослідження авторки належить встановлення залежності ступеня успішності повної інтеграції колишнього робітника нацистської Німеччини в своє безпосереднє оточення від його класової приналежності (найлегше доводилось селянам), вікової групи (особи, які на момент перебування у Німеччині були дітьми чи підлітками, майже не відчували на собі негативного впливу даного життєвого досвіду); переконливе спростування стереотипу про оstarбайтерів як про однозначних пасивних жертв війни і про неможливість побудови ними успішної кар'єри в Радянському Союзі.

Таким чином, рецензована монографія заслуговує на поважне місце в сучасній історіографії Другої світової війни, її вирізняє комплексне розкриття не дослідженої раніше проблеми оstarбайтерів з Київської області. З-поміж інших досліджень з даної тематики її виділяє акцент на різноманітних питаннях соціальної історії та історії повсякдення примусових

робітників Третього райху. Як особливе досягненням авторки слід зазначити перерахунок і уточнення даних по кількості вивезених з Київської області робітників. Водночас праця Т. Пастушенко намічає перспективи для майбутніх досліджень певних аспектів проблеми українських оstarбайтерів в нацистській Німеччині та Радянському Союзі загалом. Дослідження буде корисне як вченим-історикам, оскільки має високий науковий рівень, так і всім, хто цікавиться історією, адже написане доступно, цікавою мовою.

Наукове видання

СТОРИНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Випуск 13

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготувала: *С. Кривкіна*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет: *Л. Зубець*

Підписано до друку 16.12.2010 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 21,2. Обл. вид. арк. 17,66.

Наклад 300 прим. Зам. 50. 2010.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.